

РОЗВИТОК ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Шевчук Т.Б.,

Рівненський державний гуманітарний університет

Знання фразеології, вміле її вживання є невід'ємною складовою мовної культури людини. Фразеологія - це окраса мови і разом з тим могутній стилістичний засіб влучного і дохідливого висловлення думки, тому необхідно виробляти навички вмілого користування нею в повсякденній мовленнєвій практиці

Одним з найважливіших завдань вивчення молодшими школярами рідної мови є пробудження в них інтересу до мови, вироблення вміння добре володіти нею, яскраво й точно виражати думки, застосовуючи різноманітні мовні засоби, зокрема фразеологічні одиниці. Вирішенню цього завдання сприятимуть такі мовленнєві справи:

Завдання 1. Уважно прочитайте написані на дошці речення із казки «Морозко» і знайдіть у них сполучення слів з особливим значенням.

Рідна дочка що не зробить, за все її *гладять по голівці*. В хороших руках вона б як сир у маслі купалася, а в мачухи кожного дня *сльозами вмивалася*.

За допомогою вчителя учні знаходять фразеологічні звороти, переконуючись, що вони можуть вживатися в прямому і переносному значенні, і записують у зошит:

Гладити по голівці - хвалити, балувати, пестити.

Як сир у маслі купалася - жити в повному достатку.

Бути в хороших руках - потрапити до щирих добрих, турботливих людей.

Сльозами вмиватися - плакати, тужити, журитися.

У процесі живої бесіди необхідно дохідливо розповісти про основні ознаки цих зворотів:

1. Вони мають зрозуміле всім пряме значення, що виходить із значення кожного окремого слова (**Я погладив доньку по голівці**). І разом з тим вони можуть позначати і щось інше, більш загальне.

2. Друге, переносно-узагальнене значення створюється тільки визначенням, а не будь-яким сполученням слів. Ніякого особливого змісту не має, наприклад, словосполучення *водою вмиватися*. Звороти, про які ми говоримо, злиті, постійні за своїм складом. Вторинне значення не завжди точно підказується словами, які входять до цих зворотів. За довгі роки народ, часто вживаючи такі звороти, закріпив за ними певне значення, яке іноді доводиться просто запам'ятовувати. У нашому мовленні вони завжди відтворюються як готові одиниці, як постійні сполучення слів, що цілісно добуваються з нашої пам'яті. Ці звороти приносять у наше мовлення особливий колорит (*сльозами вмиватися* - фольклорно-поетичний), вони виразні. Учні повинні навчитися правильно використовувати їх у своєму мовленні.

Завдання 2. Визначте, яке значення у поданих реченнях мають словосполучення *гладити по голівці*, *голову опустити*.

Мама довго *гладила* доньку **по голівці** і ледве зуміла заспокоїти її. На очі набігли сльози, і він низько **опустив голову**.

У цих реченнях виділені словосполучення є простим позначенням жестів, дій, які виконували люди (мама, він). Кожне слово в них відповідає своєму значенню.

Порівняємо: Рідну доньку за все *гладить по голівці* та примовляє: «Розумниця». Перед її мужністю воїни **схилили голови**.

Коментуючи ці речення, необхідно показати учням сам механізм виникнення фразеологічного значення.

Деякі жести, дії завжди супроводжуються певними почуттями, переживаннями людини, вони є ніби зовнішнім, фізичним виявом душевного стану: **гладити по голівці** - вираження ласки і часто сліпої доброти; **схилити голови** - тим самим показати ша-

нобливе ставлення до людини. Порівнюючи подібні словосполучення, учні набувають практичних навичок виділення стійких словосполучень, тому доцільно поставити перед дітьми такі запитання:

- Пригадайте, які словосполучення ми вживаємо, коли говоримо **про ледарів?** (*Бити байдики; корчить дурника; лежати на печі; пловати в стелю; рахувати ворон; лінь раніше за тебе народилася*).

- А якщо **людина несподівано пішла**, то як про неї сказати? (*Тільки його й бачили; шукай вітру в полі; згадуй (поминай) лиш як звали; і сліду нема*).

- А як говоримо **про невелику кількість** чогось? (*Крапля в морі; як кіт наплакав; на пальцях можна порахувати (полічити, перерахувати)*).

- А які словосполучення використовуємо, коли треба сказати **дуже давно?** (*Сто років; тисяча років том; забув, коли було; за царя Гороха*).

- А хто знає, що означає словосполучення **заварити кашу?** Цікава його історія. Виявляється, слово **каша** раніше мало ще одне значення - **весілля**. Про те, яке важливе значення надавалось каші, можна зробити висновок з легенди про весілля Дмитра Донського. Прийнято було робити весілля у батька молодії. Але Донський вважав не гідним себе відправитися до нижньоновгородського князя Дмитра Костянтиновича. А той, в свою чергу, відмовився їхати до свого молодого московського зятя, якому виповнилося лише 16 років. Тому **кашу** влаштували між двома містами - в Коломні. Від цієї заморочливої каші, в яку було втягнуто все місто, і народився вираз «заварити кашу».

Отже, ознайомлення дітей з усталеними сполученнями слів відбулося. Ми не давали ніякого загального визначення, не вводили навіть самого терміна, а практично підвели учнів до нового для них мовного явища.

Вивченням стійких словосполучень і зворотів мовлення займається спеціальний розділ мовознавства - фразеологія, який і пояснює багато з них. А далі пропонуємо школярам визначити, серед представників яких професій могли народитися ось такі словосполучення: **стригти під одну гребінку, скласти зброю, закидати вудочку, грати першу скрипку, через час по чайній ложці, відкривати Америку, чекати біля моря погоди, хід конем**.

У книзі В.Д.Ужченка «Народження і життя фразеологізмів» сказано: «Фразеологізми поспішають за часом, а за фразеологізмами - словники, які образно називають всесвітом слова думки». Понад 12 тисяч зворотів зафіксував академічний одинадцятитомник - Словник української мови. 12 тисяч згустків народного досвіду й дотепних спостережень... Які, наприклад, слова найчастіше входять до фразеологізмів? Виявляється - найзвичайнісінькі: *нога йрука, земля та хліб, вогонь, вода...* [4,257].

Завдання 3. За 3-4 хвилини напишіть якомога більше фразеологізмів, у яких би вживались слова *очі, зуби, вухо, ніс, ноги, голова* (*завдання виконується за варіантами*). Ось якими можуть бути учнівські записи:

ОЧІ - очей не відірвеш, очей не показувати, очі відкриваються, очі горять, очі злипаються, очі на лоб лізуть, очі на мокрому місці, очі не висихають, очі розбігаються, хоч око виколи...

ЗУБИ - зубами триматися, зубами дзвонити, зуби замовляти, зуби з'їсти, зуб на зуб не попадає, зуб з зубом не зведе...

ВУХО - вуха в'януть, вуха займаються, вухо ріже...

НІС - ніс гудзиком, крутити носом, ніс у ніс, клювати носом, задирати носа, водити за носа, зарубати на носі, не висовувати носа...

НОГИ - нога за ногою (іти, плентатись), нога не ступала, ноги не буде, ноги відбирає, ноги не держать, ноги не несуть, ноги підкошуються...

Учитель зобов'язаний прокоментувати кожен фразеологізм. Наприклад, так:

ГОЛОВА - голова болить (*щось турбує непокоїть*), голова (макітра) варить (*людина добре розуміє, орієнтується; вона клітлива, тямуща, догадлива*), голова забита (*хто-небудь повен турбот, обтяжений якимись знаннями, відомостями, як правило, непотрібними*), голова йде обертом (*про стан приголомшеності, роззубленості*), голова крутиться, наморочиться (*про втрату розумно, тверезо міркувати*), голова на плечах (*хто-небудь розумний, тямущий*), голова пухне (*про стан крайнього розумового напруження виаслі-*

док довгих роздумів), голова тріщить (дуже болить, хто-небудь має багато клопоту, турбот, вражень), голова як те решето (дуже погана пам'ять), головою відповідати (брати на себе повну відповідальність), головою стіни не проб'єш (нічого не досягнеш), голову втрачати (втрачати владу над собою), голову гризти (докучати), голову закручувати (позбавити здатності розумно діяти), голову ламати (намагатися зрозуміти що-небудь), голову сушити (турбуватися про кого-небудь, що-небудь).

Доцільно далі звернутися до учнів з питаннями:

- **Чи знаєте ви фразеологізми, в яких згадуються птахи чи тварини?**

Діти називають: **стріляний горобець, собаку з'їсти, упертий осел, кури не клюють, робити з мухи слона, як білка в колесі, біла ворона, як з гусака вода, брати бика за роги...**

Мета виконання подібних вправ: домогтися осмислення значення фразеологізмів, засвоїти правила доцільного їх уживання.

Завдання 4. У багатьох зворотах використовуються словесні формули, що відтворюють поведінку тварин, особливо домашніх. Прочитайте їх. Чи можна вживати ці словосполучення, характеризуючи людину.

Нашорошити вуха, висунувши язика, крутити хвостом, стояти на задніх лапах, ставати дибки, слід (хвостом) замести, тримати хвіст трубою

Коли ми ці звороти вживаємо, характеризуючи людину, то вони перетворюються в образну оцінку її поведінки. За своїм творенням всі вони однотипні, оскільки виникають у нашому мовленні як метафори: поведінка тварин, їхні зовнішні ознаки переносяться на людину. Коли така словесна формула висловлюється кимсь вперше, то всі сприймають її як сміливий яскравий троп, але поступово вона стає надбанням багатьох, починає вживатися все частіше і частіше, її метафоричність стирається, тому що ми все більше звикаємо до цього сполучення. Зворот перетворюється в одиницю мовлення. *На дошці вивішується таблиця з поясненнями фразеологізмів:*

І вухом не веде - не слухає, не вертає уваги. **Нашорошити вуха** - насторожитися, бути дуже уважним.

Крутити хвостом - запобігати перед ким-небудь.

Пропонуємо фрагмент уроку.

- **Згадайте фразеологізми, до складу яких входять власні назви?** (*Сізіфова праця, авгієві коношині, гордійв вузол, вавілонське стовпотворіння*).

- **Чи можете ви сказати, що вони позначають?**

Вияснюємо походження одного із фразеологізмів. Наприклад, безплідну, важку, нескінченну роботу називають **сізіфова праця**. Чому саме сізіфова? Хто такий Сізіф? Послухайте таку легенду. Сізіф був царем міста Корінфа. Спритний і хитрий володар зумів зібрати великі багатства. Сізіф зміг ошукати самого Танатоса, бога смерті, закувавши його в кайдани. На землі перестали вмирати люди, і ніхто вже не приносив жертви богам підземного царства. Так минуло кілька років. Нарешті розсердився Зевс і наказав богу війни Аресу визволити Танатоса. Арес виконав наказ, і Танатос забрав Сізіфа в Аїд. Але хитрий Сізіф наказав дружині, щоб вона не влаштувала після його смерті похоронні церемонії і не приносила жертв Аїду. Чекав-чекав Аїд належних йому жертв, та так і не дочекався. Тоді Сізіф відпросився в нього на землю. Він обіцяв, що накаже дружині принести жертви і негайно повернеться. Аїд повірив Сізіфові, а той і не думав повертатися. Воскреслий Сізіф влаштував бучний бенкет і став висміювати богів. Тоді Аїд зрозумів усе і знов послав Танатоса до зухвальця. Так Сізіф удруге потрапив у підземне царство.

Боги прирекли Сізіфа за всі його злочини на страшну кару. Він повинен вічно котити на круту гору важкий камінь. Як тільки камінь торкається вершини гори, він виривається з Сізіфових рук і летить у прірву. Тоді Сізіф, заточуючись від втоми, сходить за ним, і все починається з початку. Ось звідки взявся крилатий вислів «сізіфова праця»... [2, 98]

Багато фразеологізмів виникло і в наш час. Наприклад, широкого поширення набуло сполучення **голуб миру**. (Перший конгрес прихильників миру був скликаний в 1949 році, засідання одночасно відбувалися в Парижі і в Празі. Він затвердив міжнародну емблему миру - зображення голуба з оливковою гілкою в дзьобі, виконану французьким художником Пабло Пікассо) [2, 75]

Завдання 5. У художніх текстах, як і в звичайному мовленні, фразеологічні звороти виконують роль синонімів до слів, що збагачує наше мовлення. Із вказаних нижче поезій Анатолія Качана випишіть стійкі словосполучення і підберіть до них слова-синоніми.

*Періщить дощ, як із відра,
Втікає парус із Дніпра.
Вода у нашому човні
Кипить, немов у казані.*

*Під цим дощем і я промок,
Промок до нитки, до кісток.
І тільки гуси, як завжди,
Сухими вийшли із води.
* * **

*Дві сороки білобокi на телеантені
Про цікаву передачу точать теревені.
* * **

*Я спекла смачний пиріг.
Кім Мурко прибіг з подвір'я,
Треться в мене біля ніг, -
Хоче втертися в довір'я
* * **

*Я часто гортаю цю книгу чудову -
Словник української рідної мови.
Завжди цей словник під рукою у мене,
Тому я за словом не лізу в кишеню.*

Після виконання завдання учні роблять висновок: стійкі словосполучення не просто вживаються замість слів, їм характерні своєрідні смислові відтінки: вони надають виразу поетичності, роблять мовлення більш емоційним (*періщить дощ як із відра; точать теревені втертися в довір'я; за словом не лізу в кишеню*).

Завдання 6. Прочитайте словосполучення, знайдіть серед них такі, що мають протилежні значення.

Хоч в око стрель, через годину (щогодини) по чайній ложці, пирятинська (чугуївська) верста (верства), душа в душу, повісити носа, на чужій шії сидіти, сидіти склавши руки, на всі заставки, від горшка два вершка, тримати язик за зубами, ляси точити (теревені правити), хоч голки збирай, летіти стрімголов, не покладаючи рук, як кішка з собакою, жити своїм розумом.

Відповідь повинна бути такою: хоч в око стрель - хоч голки збирай ;через годину по чайній ложці-летіти стрімголов; сидіти склавши руки - не покладаючи рук; як кішка з собакою - душа в душу; на чужій шії сидіти - жити своїм розумом; від горшка два вершка - пирятинська (чугуївська) верста (верства); тримати язик за зубами - ляси точити (теревені правити).

Завдання 7. Перепишіть уривки з байок Л. Глібова, знайдіть в них фразеологізми і поясніть їх за допомогою фразеологічного тлумачного словника.

*А щоб я, куме, хліб так їла,
Коли хоч шаг з кого взяла,
Коли хоч раз душею покривила
«Лисиця і Ховрах»*

*- Ні, - каже він, спасибі, кумо !-
Тайз тим голодний лицар мій
Пішов додому сам не свій
«Вовк і Лисиця»*

*Бог покарав мене: я погорів;
Уся худобонька пропала,
Неначе язиком корова ізлизала
»Два кума«*

Виконання зазначених вище вправ виявило різний ступінь знання учнями значень фразеологізмів, вміння вживати їх у мовленні. Порівняно невелика частина учнів правильно розуміє і пояснює фразеологічні звороти, наприклад, такі: **ледве ноги дотягнути** (ледве дійти); **без царя в голові** (нерозумний); **укластися в голові** (стати зрозумілим); **собаку з'їв** (досвідчений); **сипати словами** (багато й швидко говорити) та інші. Ці учні легко складають речення з подібними фразеологізмами, добирають приклади з художніх творів, наприклад:

Чорна кішка пробігла між ними. Вона здогадалась, що вже наговорила сім мішків гречаної вовни, й прикусила язика. Усі танцюють під Лялину дудку. Він, може, так і не робив, Та хтось із-за угла мішком прибив (Л.Глібов).

У багатьох випадках учні склали речення з прямою мовою, що пояснюється, очевидно, розмовним характером фразеологізмів. Наприклад:

«Всі сумлінно працюють, а ти сидиш склавши руки! «- дорікала мені мама.

«**Знаєш, Васю, - сказав Олексій, - я тобі не вірю, в тебе сім п'ятниць на тиждень**». Деякі приклади перетворювались у своєрідні твори-мініатюри. Наприклад:

До кінця уроку залишалось п'ять хвилин. Коля пік раків біля дошки.

- **Сьогодні, Миколо, ти не підготувався до уроку, - сказала Галина Іванівна.**

- **Вибачте, я наступного разу вивчу....**

- **Тільки сир відкладений добрий, запам'ятай це....**

(Олена Г., учениця 4 класу)

Але подібні приклади не типові. Більшість складених дітьми речень небагаті за змістом, елементарні за формою. Як правило, в них підметама є слова **хлопчик, дівчинка, мама, тато, він, вона, воно**, а також імена людей (**Таня, Саша** та інші). Очевидно, ці форми вираження підмета дозволяють найпростіше передати життєву ситуацію, в якій вживається той чи інший фразеологізм.

У випадках багатозначності фразеологізму виявляється знання лише одного з його значень: **на скору руку** «швидко, наспіх» (не враховується друге значення «погано, абияк, як-небудь»), **оком не моргнути** - «не боятися», **прибрати до рук** - «привласнити, взяти собі».

Тільки у фразеологізмі **поставити на ноги** учні називали три значення: 1) виховати, навчити чомусь хорошому; 2) вилікувати; 3) сполохати.

Правильно вживаючи фразеологізми в контексті, часто діти пояснюють їх за допомогою тих слів, з якими вони зазвичай пов'язуються. **Наприклад: з хвилини на хвилину - прийде; не покладаючи рук - працює; від усього серця - вітати; поклавши руку на серце - говорити, розповідати.**

При правильному розумінні фразеологізмів учні часто співвідносять їх зі словом не тієї частини мови: **на скору (швидку) руку - спішити (замість «швидко»); не вірити своїм очам - дивно (замість «дивуватися»); кривити душею - неправда (замість «говорити неправду»); повісити носа — похмурий (замість «впадати в розпач»).**

Іноді діти хочуть показати свої знання фразеологізмів і, складаючи речення, вживають поряд і фразеологізм, і його значення. В результаті виникає плеоназм:

Сусідка замовкла, прикусила язика, але її розбирала злість. Вітько міцно спав, без задніх ніг. Ганнуся засоромилася, зайшлася рум'янцем. Оленці соромно, ладна була крізь землю провалитися.

Часто учні не правильно пояснюють значення фразеологізмів. Наприклад: **хвилина в хвилину - щодня, з хвилини на хвилину - точно; брати за серце - хворіти; скріпивши серце - вмерти.**

Окремі фразеологізми учні вживають під впливом мови дорослих чи художньої літератури. Але вживання фразеологізмів часто буває недоцільним, оскільки в уяві дітей відбувається сплутування понять на основі якихось зовнішніх ознак. Виникає сплуту-

вання значень фразеологічних паронімів: *хвилина в хвилину підійде потяг; потяг підійшов з хвилини на хвилину за розкладом ; день у день він приходив і розповідав новини; з дня на день наше місто стає красивіший.*

Помилки при вживанні та тлумаченні фразеологізмів різні за характером і виникають як результат незнання лексико-граматичного складу і значення.

Отже, запропонована система роботи з фразеологізмами доцільна, оскільки сприяє розвитку творчих здібностей учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бадер В.І. Удосконалення мовленнєвого розвитку молодших школярів //Педагогіка і психологія. - 2000. -С.31-36.
2. Коптілов В. У світі крилатих слів,- К., 1968.- 158с.
3. Олійник І.С., Сидоренко М.М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. - К., 1971.-479 с.
4. Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізмів,- К.,1989,- 279с.
5. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. - К.,1993.

Резюме. У статті подається система роботи над розвитком творчих здібностей учнів початкових класів засобами фразеології.

Резюме. В статье рассматривается система работы по развитию творческих способностей учеников начальных классов средствами фразеологии.

Summary. In the article consideration is given to implementation of linguistic aspect in teaching of Ukrainian language to juniors in secondary school illustrated with the example of the way phrase are taught. Studied are lexical-stylistic, lexical-grammatical and word-formative aspects.

УДК 373. 552:81. 161.2' 367

Ф-35

РОБОТА НАД ЗАСВОЄННЯМ ОСОБЛИВОСТЕЙ УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА З КІЛЬКІСНО-ІМЕННИМ ПІДМЕТОМ

Федчук Л.І.

*Міжнародний університет «Рівненський економіко-гуманітарний інститут»
імені академіка Степана Дем'янчука*

Сучасна шкільна програма з рідної мови характеризується спрямованістю навчання на вироблення у дітей умінь досконало оперувати мовними засобами для досягнення своєї мети [4]. Досконале володіння мовою передбачає правильне і до того ж доречне (оптимальне) використання мовних засобів за будь-яких життєвих обставин.

На жаль, як свідчить аналіз підручників, у загальноосвітній школі значне коло мовленнєвих питань, зокрема проблем, пов'язаних з правильністю, або взагалі не вивчаються, або розглядаються надто поверхово. Тому досягнення бажаних результатів потребує цілеспрямованої додаткової роботи. А щоб знати, коли і які саме додаткові завдання пропонувати дітям, учитель повинен сам досконало володіти нормами сучасної української літературної мови й бути обізнаним з типовими випадками їх порушень. Однак, як і школа, вищі навчальні заклади ще й досі не мають ні чіткої програми з формування культури мовлення, ні посібника для вивчення складних і суперечливих мовних фактів.

Ось чому актуальним вважається висвітлення теоретичного матеріалу та розробка орієнтовних вправ, які слугуватимуть учителю науково-методичною базою для формування такої суттєвої ознаки культури мовлення, як його правильність.

Мета даної статті - змусити читача замислитися над синтаксичними труднощами в узгодженні присудка з кількісно-іменним підметом, створити у майбутніх учителів-філологів чіткі орієнтири щодо організації на уроках рідної мови чи факультативних заняттях з культури мовлення роботи, спрямованої на попередження помилок у побудові речень такого типу.